

GÖKTÜRK YAZITLARINDA SÖZ SANATLARI GÜÇLÜ ANLATIM YOLLARI

Doğan AKSAN

Göktürk anıtları üzerinde *anlambilim* (*sémantique*) açısından incelemelerimiz derinleştikçe, bu yazıtların gelişmiş, işlenmiş ve eski bir dilin ürünleri olduğu konusundaki görüşümüz daha da güçlenmektedir. Bu bildirimizde, bu güne kadar yayımlanan çalışmalarımızda¹ yer almayan yeni örnekler üzerinde duracak, anıtların bu niteliğini pekiştirmeye, anlatım gücünü ortaya koymaya çalışacağız. Bildiride şu konular işlenmektedir:

1. Göktürk anıtlarında benzetme ve aktarmalar.
2. Yazıtlarda kavram zenginliği.
3. Çok anlamlılık.
4. “*Phraséologique*” yapılarla genel bir bakış.
5. Anlatımı etkileyici kılan özellikler:
  - a) Karşıt anlamlı öğelere başvurma.
  - b) İkilemeler.
  - c) Öteki özellikler.

Şimdi bu konular üzerinde ayrı ayrı duralım:

1. Her dilde anlam değişmelerini ve çok anlamlılığı doğuran nedenlerden biri, bizim *aktarma* adını verdiğimiz anlam olaylarıdır. Bu olaylar sonucunda,

¹ Yayınlarımız sırasıyla, şu başlıklar altında çıkmıştır: “Türkçe araştırmalarında yeni yollar”, *TDAY Belleten* 1969, s. 45-55; “Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri”, *TDAY -Belleten* 1971, s. 253-262; *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971, 90 ve ötesi; Eşanlamlılık sorunu”, *Türkoloji Dergisi* VI, 1 (1974) s.1-14; “Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar”, *TDAY -Belleten* 1975-76, s. 133-141; “Zur Frage der semantischen Kriterien in der uralaltaischen Sprachwissenschaft-Neue Anwendungsmethoden”, *Altaica (Proceedings of the 19th Annual Meeting of the PIAC, Helsinki, 7-11 June 1976)*, Helsinki, 1977 s. 17-27; “Köktürkçenin sözvarlığı üzerine”, *TDAY -Belleten* 1980-81, Ankara 1983, s. 17-21. Ayrıca “Neuere Funde zur Lexikologie des Köktürkischen” adlı bildiri, Oslo’da yapılan 32. PIAC Toplantısına sunulmuştur.

örnek olarak Türkçede, insan vücuduyla ilgili *dirsek* sözcüğü, biçim bakımından dirseği andıran başka nesnelere de (su borusu, soba borusu gibi) anlatır duruma gelir; yeni bir anlam kazanmış olur.

Deyim aktarması (métaphore) adını alan bu tür aktarmanın ilk aşaması *benzetme*'dir. Bu gün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *gibi* kelimesiyle oluşturulan anlatım biçimleri (*süt gibi beyaz, buz gibi, bal gibi*; ayrıca *kuşa dönmek, suyu çekilmiş değirmene dönmek...*) daha etkili bir anlatımı gerçekleştirir.

Göktürk yazıtlarında ilgi çekici benzetme örneklerine rastlanmaktadır:

Ɔanıñ ügüzçe yügürti. Süñüküg tağça yatdı.

(BK, doğu 20) ügüzçe, tağça

Ɔanıñ subça yügürti, süñükün tağça yatdı.

(KT, doğu 24) subça, tağça

Yağımız tegre oçuk teg erti, biz isig ertimiz.

(TI, güney 1) oçuk teg

Teñri küç birtük üçün Ɔanıñ Ɔağan süsi böri teg ermiş,
yağısı Ɔoný teg ermiş

(KT, doğu 12) böri teg, Ɔoný teg

Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı.

(KT, kuzey 10) körmez teg, bilmez teg

Öz içi taşın tutmuş teg biz.

(TI, güney 6) taşın tutmuş teg

Türgiş Ɔağan süsi otça borça kelti.

(BK, doğu 27) otça, borça

Üze teñri köbürgesi öterçe²

(BK, batı 3-4) öterçe

Umay teg ögüm Ɔatun

(KT, doğu 31) Umay teg

Benzetmelere başvurulmuş olması, yazıtlarda anlatım gücünü artıran, etkileyici bir dile yönelmenin belirtisidir. Aynı eğilim, aşağıdaki anlam olaylarında da kendini göstermektedir:

2 T. Tekin (1988:56), *eterçe* okumuş, 'gümbürder gibi' biçiminde anlam vermiştir.

Deyim aktarmaları gerek konuşma dilinde, gerekse şiir ve edebiyat dilinde sık görülen anlam olayları, söz sanatlarıdır. Somut ve canlı bir anlatım sağlayan bu olayın her dilde görülen türlerinden biri, ayrı duyu alanlarından kavramlar arasındaki aktarmalardır. Örneğin *sıcak bir ses*, işitme ve dokunma duyularını ilgilendiren kavramlardaki aktarmadır. Göktürk yazitlarında, her dilde görülen *tatlı söz* aktarmasına rastlıyoruz: *süçig sab* (KT, güney 5). Öte yandan, sözü tıpkı sert, kırılabilen bir nesne gibi sayarak bu günkü Türkiye Türkçesinde *sözünü kır-* biçiminde kullandığımız ve benim *somutlaştırma* edini verdiğim olay, yazitlarda karşımıza çıkıyor: *Meniñ sabımın sımadı* (KT, güney 11). Yine aynı dilde geçen *başlıg* ve *tizlig* aynı yoldan, somutlaştırmayla oluşturulmuş deyim aktarmalarıdır: *başlıgıg yükündürmiş tizligig sökürmiş* (KT doğu 15, BK doğu 5). Bu kelimelerde, tıpkı bu günkü Türkiye Türkçesinde kullanılan *dişli*, *çeneli*, *içli* kelimelerinde olduğu gibi bir somutlaştırmaya gidilmiştir.

Öte yandan, benzeri bir eğilimle, kimi kelimelerde yeni anlamların oluşmasına yol açılmaktadır. Yazitlarda geçen "*köñülteki sabımın urturtum*" (KT güney 12), "*köñlüñçe uduz*" (TI güney 8) gibi kullanımlar *köñül*'de çok anlamlılığa yol açmıştır ki, bu gelişme bu güne kadar geliyor (*gönlüne göre*, *gönlümden geçen*, *gönlül ister ki...* gibi). Aynı biçimde *kör-* eyleminin *emek kör-* olarak da geçtiğine tanık oluyoruz: "*On Ok bodun emgek körti*" (BK doğu 16). Bu anlatımın benzerleri bu gün Türkiye Türkçesinde *kötü muamele gör-*, *gün gör-*, *ölüm görmemiş insan* örneklerinde ortaya çıkıyor ki, *körmek*'in 'maruz kal-, yaşa-' anlamlarını işaret ediyor.

Ad aktarması (métonymie) adını verdiğimiz anlam olayı, kavramı doğrudan değil, dolaylı olarak, başka kavramlardan yararlanma yoluyla anlatmaya yönelmedir. Örneğin bu gün 'dilen-' kavramı Türkiye Türkçesinde 'avuç aç-' biçiminde bir ad aktarmasıyla da dile getirilebilir. Konuyu daha somut ve canlı olarak söze dönüştüren bu olaya Göktürk çağında da rastlamaktayız:

Türk begler bodun ögirip sebinip toñıtmuş³ közi yügerü körti (BK doğu 2).

Burada *toñıtmuş köz* 'aşağıya inmiş, dönmüş göz' anlatımı tıpkı, bu günkü Türkiye Türkçesinde *yüzü yerlere geçmek* deyiminde olduğu gibi bir ad aktarması örneğidir; "utan-, mahcup ol-" kavramının güçlü biçimde anlatımını sağlar. Öte yandan 'öl-' kavramının *kergek bol-* deyimini dışındaki öteki adlandırma yollarında da (*yok bol-*, *uç bar-*, *uç-*, BK doğu 36, 40; KT doğu 16, BK doğu 20; KT doğu 30) aynı "*métonymique*" anlatım yolunu görüyoruz.

2. Bilindiği gibi, diller işlendikçe, değişik bilim ve sanat alanlarında ürünler verildikçe anlatım yolları çoğalmakta, *soyutlama (abstraction)* gücü art-

3 Ergin (s.g.y.) *toñtamış* olarak veriyor.

makta, özellikle soyut kavramlarda büyük bir zenginlik ortaya çıkmaktadır. Bu gün "kültür dili" sayılan dillerde soyut kavramların sayısının çokluğu, tartışma götürmez, Buna karşılık, dilleri bazı genel kavramlara ulaşamamış, kavramlaştırma yönü eksik olarak toplumların da bulunduğu bilinmektedir. *L. Weisgerber*'in kimi kuzey Amerika yerli dillerinde nesnelere bağlı olarak yıkama işlemini anlatan *çanak-çömlek yıkamak, et yıkamak...* gibi 13 ayrı eylem varken *yıkamak* eyleminin bulunmadığını belirtmekte oluşu, bunun örneklerinden biridir (1929:74). Amerikalı dil bilimci *B.L. Whorf* da konuyu geniş olarak incelemiştir (1956).

Gerek konu, gerekse sayı bakımından çok sınırlı bir söz varlığına sahip olan Göktürk metinlerinde soyut kavramların çokluğuna daha önceki yayımlarımızda işaret etmiş, *J. Krámský*'nin bu hususta yanıldığını belirtmiştik⁴. Son zamanlarda yaptığımız çalışmalarda konu üzerinde daha ayrıntılı olarak durmuş, aşağıda vereceğimiz örnekleri saptamış bulunuyoruz.

Burada ilk önce belirtmemiz gereken, Göktürk metinlerinde hem gerçekten soyut ve gelişmiş dillerde görülen kavramlara rastlanmakta oluşu, hem de bu kavramları yansıtan göstergelerin *çokanlamlılık (polysémie)* kazanmış bulunmasıdır. Önce, tekanlamlı ögelere değinelim:

Göktürk metinlerinde geçen *unç* sözcüğü "mümkün, olanaklı" kavramının daha o çağda Türkçede kullanıldığını göstermektedir:

Ol yolun yorısar unç tidim (TI doğu 7).

Aynı sözcük ailesinden *una-* 'kabul et-' eyleminin geçişi de ilgi çekicidir:

Sü yorılım tideçi, unamañ (TI kuzey 11).

Aynı örnek Uygur metinlerinde ve Kâşgari'de de vardır.

Daha önceki yayınlarda verdiğimiz örnekleri bir yana bırakarak burada, yazıtlarda geçen aşağıdaki soyut kavramlara dikkati çekmek istiyoruz:

ökün- 'nedamet et-, pişman ol-' (KT doğu 23, BK doğu 19).

Bu kelimenin geçtiği "*Türk bodun ertin, ökün!*" cümlesindeki *ertin*'i de kimi araştırmacılar gibi (M. Ergin, T. Tekin) 'vazgeç!' anlamında alacak olursak buna yine soyut bir kavram eklemiştir oluruz.

küregü 'itaatsizlik' (KT doğu 23, BK doğu 19).

küni 'kıskançlık, haset' (BK doğu 29-30).

Bu örneklere, daha başkaları da eklenebilir (bk. Aksan 1971: 90 s.).

⁴ *Krámský*'nin (1956: 225-40) soyut kavramların sayısı konusunda ileri sürdüklerine karşı sav olarak görüşümüz için bkz. Aksan, 1982:57.

Çokanlamlı öğelere gelince, Göktürk yazıtlarının dar söz varlığı içinde, birbirine çok yakın anlamlı örneklere rastlandığına eski yayınlarımızda değinmiştik. Aynı kavram alanına giren bu öğelerin aynı zamanda *çokanlamlı (poly-sématique)* oluşları, bunların eksiliğine ve yerleşik, yaygın kelimeler sayılması gerektiğine tanıktır. Meselâ her ikisi de çokanlamlı olan *kör-* ve *içik-* Ton-yukuk'ta arka arkaya iki satırda karşımıza çıkıyor (TI batı 1 ve 3):

Türk hodun Tabğaça körür erti.
 Kanın kodup Tobğaça yana içikti.

Her iki cümlede de anlatılan, bir ulusun bir başka ulusun boyunduruğu altına girmesidir ve bu kavram iki ayrı göstergeyle dile getirilmiştir. Bu da daha önce değindiğimiz *ötrü / kisre, sözleş- / ögleş-, tiril- / kubran-, öl- / uç- / uça bar- / yok bol- / kergek bol-* örneklerinde olduğu gibi, dilin kavramlar açısından gelişmişlik ve zenginliğini göstermektedir. Öte yandan bu öğelerdeki *sémantique* gelişme somuttan soyuta doğru olmuştur ('içeri gir-' > 'tabi ol-'; 'bak-, gör-' > 'tabi ol-, itaat et-'). *İçik-* eylemi bu metinlerde göndergesel anlamı olan 'içeri gir-, dahil ol-' anlamında görülmemektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz 'tabi ol-, itaat et-' gibi aktarmalı anlamları göndergesel anlamdan daha sonra oluşabileceği için bunun da var olması gerekmektedir. Kaldı ki, Uygur metinlerinde bu ilk anlam görülmektedir (Meselâ *Uigurische Sprachdenkmäler*, 272).

3. Bu gün, gelişmiş kültür dillerinde görülen niteliklerden biri, kimi kelimelerde karşımıza çıkan geniş çokanlamlılık (*polysémie*)'dir. Kimi bilginlerin "dilte tutumluluk açısından kaçınılmaz" olarak niteledikleri çokanlamlılık, her dilin söz varlığında genel olarak terimler dışında yaygın bir özelliktir⁵. Fransız dilinin ünlü sözlüğü Littré'de 'almak' anlamındaki *prendre* eyleminin 80, 'yapmak' demek olan *faire*'in ise 82 anlamının yer almış olması, kullanım sıklığının da etkisiyle bazı öğelerin nasıl, yeni yeni kullanımlar kazanabildiğini göstermektedir⁶. Bu günkü Türkçede *açmak, almak, vermek, gitmek* gibi öğelerde de aynı özelliğe rastlanmaktadır.

Göktürkçe üzerindeki çalışmalarımızda, çokanlamlılık taşıyan öğelerin niteliklerine daha önce değinmiştik⁷. Burada, daha önce değinmediğimiz kimi örneklere dikkati çekmek istiyoruz.

Yazıtlarda ad soylu kelimelerden birçoğu, çokanlamlılığa sahne olmuş öğeler olarak karşımıza çıkar: Bu güne kadar değışmeden gelen *iç* kelimesi, da-

5 Çokanlamlılık konusunda bilgi ve dilde tutumluluk açısından Ullmann'ın görüşleri için bkz. Aksan 1971:76-79.

6 Aynı yer.

7 Aksan, 1971:109-113

ha o dönemde, bu günkü anlamından başka, tıpkı Farsçadaki اندرون “Enderun” kelimesinde olduğu gibi ‘hükümdar sarayı, saraya ait olanlar’ anlamına da geliyordu:

“Tabgaç kağanın içreki bedizçig ıtı” (KT güney 12).

Bunun yanı sıra ‘gizli’ anlamına da rastlanıyordu:

“Apa tarķangaru içre sab itmiş” (TI kuzey 10).

Ülüg kelimesinin ‘bölüm’ gibi somut bir kavramdan (örn., TI 13) ‘baht, şans’ gibi soyut bir kavrama geçerek (örn., BK kuzey 7) çokanlamlı oluşu da anlamlardaki pek çok örnek arasındadır.

Yukarıda değindiğimiz kimi eylemlerde olduğu gibi daha birçok eylemde de çokanlamlılık belirgin durumdadır. Örneğin bu günkü *al-*, günümüzdeki anlamı dışında, o dönemde de ‘oğluna, kızına bir kimseyi gelin ya da damat olarak al-’ anlamında kullanılıyordu:

Türģiş kağanķa kıızımın ertiñü uluğ törün alı birtim.

Türģiş kağan kıızın ertiñü uluğ törün oğlma alı birtim. (BK kuzey 9-10)

Bunun dışında ‘zaptet-, fethet-’ anlamında kullanıldığını da görüyoruz:

“... tört bulundaķı bodunuğ ķop almış” (KT doğu 2).

Ayrıca ‘dikkate al-, dinle-’ anlamıyla da karşılaşırız:

“... igidmiş kağanın sabın almatın” (KT güney 9).

Yazıtlarda, değışik anlam ve kullanımları olduğunu gördüğümüz, ancak burada, üzerlerinde ayrı ayrı duramadığımız *sakın-*, *ö-*, *teg-*, *olur-*, *yañıl-*, *yazın-*, *ilt-*, *egir-*, *bas-*, *it-*, *kazğan-*, *kız-*, *kötür-*, *ķon-*, *ökün-*, *ötün-*, *toñta-*, *tüzül-*, *ur-*, *yarlık-*, *yıg-*, *yoğur-*, *yükün-*, *kiñşür-*, *ķamşat-*, *ķabış-* gibi eylemleri de eklemek gerekir.

4. “Phraséologique” Yapılara Genel Bir Bakış

Tek tek 900 dolayında kelimedenden oluşan Göktürk yazıtlarında, güçlü anlatım sağlayan söz sanatlarına olduğu kadar, söz varlığı içinde yer alan deyim, ata sözü ve kalıplaşmış ögelere de yer verildiğini görüyoruz. Burada, önce, Talât Tekin’in (1957: 372-374 ve 422-426) değindiği *adaķ ķamşat-*, *atı ķüsi yok bol-*, *közi ķaşı yablak bol-*, *ot sub ķıl-*, *ödiñe ķüni teg-* gibi ögelerin gerçekten, birer deyim niteliği taşıdığını belirtmeliyiz. Ancak, aynı yazıda geçen “*balıktaki tağıkmiş tağdaki inmiş*” (KT doğu 11-12), “*içre aşsız taşra tonsuz*”

(KT doğu 26), “*körür közi körmez teg, bilir biligi bilmez teg bol-*” (KT kuzey 10), “*tün udıma- küntüz olurma-*” (KT doğu 27), *uç-*, *uça bar-* gibi örnekler deyim olarak değil, aşağıda değineceğimiz, anlatımı etkileyici kılan biçimlere başvuran anlatım yolları olarak düşünülmelidir. Örneğin *uç-* ve *uça bar-* öğelerinde ‘öl-’ anlamının *ad aktarmasıyla (métonymie)* dile getirildiğini yukarıda belirtmiştik.

Bizce, Göktürk yazıtlarında geçen aşağıdaki ögeleri de deyim niteliğindeki kalıplaşmalar olarak niteleyebiliriz:

Teñri yir bulgakın üçün (BK doğu 67) (ödiñe kün teg- deyimini hemen bunu izliyor).

Tün kat- (TI kuzey 11) bu günkü Türkiye Türkçesinde kullanılan *geceyi (sini) gündüze(üne) kat-* deyiminin eksiltili (*elliptique*) biçimi olmalıdır.

Otça borça kel- (KT doğu 37) benzetmeye dayanan, deyimleşmiş bir anlatım biçimidir (Krş. Türkiye Türkçesindeki *yel gibi git-*).

Tünli künli (BK güney-doğu) (Krş. Türkiye Türkçesindeki *gece gündüzlü, gece gündüz*).

Ölü yitü (BK doğu 22) (Krş. Türkiye Türkçesindeki *bata çıka, düşe kalka*). Deyimleşmiş bir ikileme örneği olmalıdır.

Göktürk yazıtlarının sınırlı söz varlığı içinde ata sözlerinin de yer aldığını görüyoruz. Giraud (1961:129), “*Yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig uçuz. Yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş. Yinçge yoğun bolsar üzgülük alp ermiş*” (TI güney 6-7) sözünü ‘birlikten güç doğar’ biçiminde açıklamaktaydı. Gerek bu söz, gerekse daha önceki yazılarımızda (Aksan, 1976:139) değindiğimiz “*Toruk bukalı semiz bukalı arka (ırakda) bilser (büñser) semiz buka toruk buka teyin bilmez*” (TI batı 6) örneği, ata sözü niteliği göstermektedir ki, açıklanışı tartışmalı olan bu ögeler üzerinde daha çok durmak istemiyoruz.

Göktürk yazıtlarında çok sık rastlanan ikilemeler, yinelemeler ve koşut anlatım biçimlerine ise aşağıda, ayrı ayrı değineceğiz.

5. Bilindiği gibi Göktürk anıtları kısa, etkileyici hitabeler sunmaya yönelen, taş üzerine yazıldığı için de sınırlı bir uzunlukta olması gereken metinlerdir. Böyle, dar çerçeveli olmalarına karşın, sanatlı anlatımın, anlam olaylarının en belirgin örneklerini sergilemekte, kimi zaman birden fazla söz sanatını, birlikte içermektedir. Köl Tigin yazıtında (doğu yüzü, 5-8 satırları) yer alan aşağıdaki metin bu açıdan ilgi çekicidir:

“*Anda kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlı kañın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kağan olurmuş erinç yablağ kağan olurmuş erinç. Buyrukı yime*

biligsiz ermiş erinç, yablağ ermiş erinç. Begleri bodunu tüz-süz için Tabğaç bodun tebligın kürlüg için armağcısın için inili eçili kiñşürtükün için begli bodunhğ yoñşurtukın için Türk bodun illedük iln içgını ıdmış, kağanladuğ kağanın *yitürü idmiş*. Tabğaç bodunğa beglik urı oğln kıl boldı, eşilik kız oğln küñ boldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabğaçğı begler Tabğaç atın tutu-ban Tabğaç kağanğa körmüş.”

Bu metinde bir yandan, aşağıda değineceğimiz birbirine karşıt kavramlar (*ini* × *eçi*, *oğul* × *kañ*, *bodun* × *beg*, *inili* × *eçili*, *urı oğul* × *kız oğul*, *id-* × *tut-*, *ilgerü* × *kurıgaru*) bir arada, aynı ibare içinde kullanılmış, bir yandan da birbirine karşıt, yinelemeli anlatım biçimlerine başvurulmuştur (*inisi eçisin teg / oğul kağanın teg*, *biligsiz kağan olurmuş erinç / yablağ kağan olurmuş erinç*, *begleri bodunu tüz-süz için / inili eçili kiñşürtükün için...* gibi). Bu arada “allitération” adı verilen ses yinelemelerine, “anaphore” denen hece ve sözcük yinelemelerine, şiir dilinde rastladığımız uyaklı anlatımlara ve büyük oranda ikilemelere yer verilmiş olması, yazıtları, hemen her satırı özenle ve bilinçli olarak etkili anlatımın örneği durumuna getirmiştir. Şimdi bu özelliği sağlayan etkileyici dili amaçlayan örneklere değinelim:

a) Karşıt Anlamlı Ögelere Başvurma

Göktürk metinleriyle ilgili daha önceki yayımlarımızda yazıtlarda Divan Şiirimizdeki *tezat* sanatına benzer bir söz sanatından yararlanıldığına değinmiştik (Aksan, 1969: 52-53). Daha sonraki çalışmalarımızda, bütün yazıtlarda, anlatımı güçlendiren bu sanata geniş ölçüde yer verildiğine tanık olduk. Burada yeni örneklerini veriyoruz:

Üze kök teñri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğul kılınmış mış (KT doğu 1): *üze* × *asra*, *kök* × *yağız*, *teñri* × *yir*

Anda kisre inisi eçisin teg kılınmaduğ erinç oğul kağanın teg kılınmaduğ erinç (BK doğu 6): *ini* × *eçi* ve *oğul* × *kañ*

İllig ilsiiretmış kağanlıgıg kağansıratmış, yağıg baz kılınmış. Tizlig sökürmüş, başlıgıg yükündürmüş (BK doğu 13): *illig* × *ilsiret-*, *kaganlıg* × *kağansırat-*, *yağı* × *baz*, *tizlig* × *sökür-*, *başlıg* × *yükündür-*

Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdağı tağıkmış tağıdaki inmiş (BK doğu 10): *balık* × *tag*, *tağık-* × *in-*

inisi eçisin bilmez erti, oğul kağanın bilmez erti (BK doğu 18): *ini* × *eçi*, *oğul* × *kañ*

Çıgañıǵ bay kıldı, azıǵ öküş kıldı (BK doğu 14): *çıgañ* × *bay*, *az* × *öküş*

Açsar tosık ömez sen, bir todsar açsık ömez sen (BK kuzey 6): *açsar* × *todsar*, *açsık* × *tosık*

Yalıñ bodunuǵ tonluǵ kıldım. Çıgañ bodunuǵ bay kıldım. Az bodunuǵ öküş kıldım (BK doğu 23): *yalıñ* × *tonluk*, *çıgañ* × *bay*, *az* × *öküş*.

İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablaǵ bodun (BK doğu 21): *içre* × *taşra*, *aşsız* × *tonsuz*

İrak erser yablaǵ aǵı birür yaǵuk erser edǵı aǵı birür (BK kuzey 5): *irak* + *yaǵuk*, *yablaǵ* × *edǵı*

b) İkilemeler

Bilindiği gibi, ikilemelerin kullanılması, Türkçenin *lexicologie*, *sémantique* ve *stylistique* açılarından en önemli özelliklerinden biridir. Korecede, Japonca da değişik ölçü ve niteliklerde gördüğümüz bu özellik çeşitli lehçelerde ve Türkiye Türkçesinde yapı, kuruluş ve köken açısından birbirinden çok ayrı ikileme örnekleriyle geniş ölçüde, bu gün de belirmektedir. *Dağ tepe*, *yarım yamalak*, *kara para*, *para mara*, *güle oynaya*, *dost düşman*, *iyi kötü*, *olur olmaz...* gibi binlerce örneğiyle güçlü bir anlatım sağlayan bu kalıplaşmalara Göktürk yazıtlarında da sık rastlıyoruz. Uygur döneminde de süren bu anlatım biçimi için yazıtlardaki şu birkaç örneği vermekle yetineceğiz: *alkın- arıl-* (KT güney 9), *ögir- sebin-* (BK doğu 41), *yirsub* (KT doğu 20), *arkış tirkış* (KT güney 8), *at kü* (KT doğu 25), *il törü* (KT doğu 1, 8), *yabız yablaǵ* (KT doğu 20), *iç taş* (KT güney 12).

c) Öteki Özellikler

Göktürk yazıtlarında ilgi çeken öteki etkileyici anlatım biçimlerine de burada toplu olarak değinmek istiyoruz.

Yazıtların en ilginç yönlerinden biri, olay ve konuların aktarılması, ulusa seslenilmesi sırasında değişik yinelemelere başvurulması, bunlarla, kimi atasözlerinde, deyimlerde, çeşitli kalıplaşmalarda rastlanan etkileyici ve kalıcı anlatım yollarına önem verilmiş olmasıdır. Bu yinelemelerden bir bölümünde, birbirini izleyen iki cümle arasında hem yapı açısından birbirine eş öğelerin kullanılması, hem uyak oluşturan kelimelerin seçilmesi, hem de ses yinelemesine (*allitération*) ve çeşitli öğelerdeki yinelemelere (*anaphore*) gidilmesi söz konusudur. Meselâ

Altun yışığ aşıa keltimiz
İrtiş ögüzüg keçe keltimiz (T II batı 2-3).

Altun yışığ yolsuzun aşdımız
İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz (T I kuzey 11).

cümlelerinde yapı açısından birbirine eş *yışığ / ögüzüg, aşıa kel- / keçe kel-, yolsuzun / keçigsizin, aşdımız / keçdimiz* öğeleri kullanılmış, ayrıca *aşıa kel- / keçe kel-, aşdımız / keçdimiz* yarım uyakları oluşturulmuştur. *Keltimiz*'in yinelenmesi de ayrıca belirtilmelidir.

İllig bodun ertim, ilim amtı kanı?
Kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? (BK doğu 9)

örneğinde de *illig / kağanlıg, ilim / kağanım* öğeleri yapıca eştir; *bodun, ertim, kanı* ise yinelenmiştir. *İlim / kağanım*'la uyak sağlanmıştır.

“İlledük ilin içginu ıdmış
Kağanladuk kağanın yitürü ıdmış” (BK doğu 7)

cümleleri de aynı özelliği gösteriyor. Burada *illedük / kağanladuk, içginu / yitürü, ilin / kağanın* yapıca eştir; *ıdmış* yinelenmiştir.

Aşağıdaki örnekte, art arda sıralanan cümlelerin *körteçi sen / kirteçi sen / boldacı sen* öğeleri hem yapıca eştir, hem ses yinlemeleri içerirler, hem de uyakla birlikte, öteki öğelerde de yinlemeler görülmektedir.

“Türk bodun özün edgü körteçi sen ebiñe kirteçi sen,
buñsuz boldacı sen” (BK kuzey 13-14).

Yazıtlarda yapıca eşlik gösteren, aynı zamanda düz yazıda uyak sağlama-ya yönelen daha pek çok örnek vardır:

Ol ödke kul kullug küñ küñlüg bolmış erti (BK doğu 17)

Közün körmedük kulkağın eşidmedük bodunumun (BK kuzey 11)

Ögüm katunuğ kötürügme teñri il birigme teñri (BK doğu 21)

Kızıl kanım töküti kara terim yügürtü işig küçüg birtim ök (T II doğu 2)

Neke tezer biz? Öküş tiyin neke korqur biz? Az tiyin ne basınalım?
Tegelim tidim (T II batı 3-4).

Bilmedükün üçün biziñe yaniltukün yazıntukün üçün kağanı ölti.
Buyruğı begleri yime ölti (BK doğu 16)

Yaraqlıg kandin kelip yanya ilti. Süñüglüg kandin kelipen süre ilti? (KT doğu 23)

Begleri bodunu *tüzsüz için* Tabğaç bodun *tebligın kürlüğün için*
armağçısın için, inili eçili *kiñşürtükün için*, begli bodunluğ *yoñ-*
şurtukun için... (BK doğu 6-7)

Biliğsiz kağan olurmuş erinç, yablağ kağan olurmuş erinç (BK doğu 6)

Bu örnekleri daha da artırabiliriz.

Yazıtlarda, birbirini izleyen ibareler kimi zaman, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, tam bir simetri göstermektedir:

İlgerü Şantuñ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim.

Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim. Tüpütke kiçig tegmedim.

Burada dikkati çeken yönlerden biri, birinci ibarede yer alan *-a tegi süle-*
dim'in ikinci ibarede, olduğu gibi yinelenmesi, bunu izleyen *-ka kiçig tegmedim*'
 in de ikinci ibarede, olduğu gibi yer almasıdır. Ayrıca, biçim bakımından bir-
 birinin eşi olan öğeler içeren bu ibareler -bir hece fazlasıyla- hece sayısı bakımından birbirine uymaktadır (13 + 8; 14 + 8)⁸. Aşağıdaki örneklerde de benzeri yapıyla, yinelemelerle karşılaşırız.

İlteriş kagan kazganmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge

Tonyukuk kazganmasar ben yok ertim erser (T II kuzey 1-2).

En ilki Tadıkın Çoriñ boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. İkinti

Işbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. Üçünç Yigen

Silig... toruğ at binip tegdi. Ol at anda ölti (KT doğu 32-33).

Bu örnekte de (ölti'ye kadar gelen birinci ibaredeki hece sayısı ile ikinci ibaredeki hece sayısı aynıdır (8 + 7 + 6; 8 + 7 + 6).

Yazıtlarda bunlar dışında, anlatımı güçlendirici başka örnekler de vardır ki, bildirimizin dar çerçevesi içinde bunlar üzerinde duramıyoruz.

Bu bildirimizde söz konusu edilen özellikler, daha önce yayımlanan yazılarımızda belirlemeye çalıştığımız niteliklerle birleştirilince yazıtların dil biliminde "konuşulan dil" adını alan dilin özelliklerini taşıyan metinler olarak değil, her bir satırı özenle hazırlanmış "yazılan dil" ürünleri olarak kabul edilebileceği gerçeği ortaya çıkar. Bir ulusa, gelecek kuşaklara seslenen bu yazıtlarda gerek soyutlama gücü ve kavramlardaki zenginlik, gerek çok uzun bir sürede oluşan anlam olaylarının sonuçlanmış biçimlerinin görülmesi, gerekse etkileyici, güçlü bir anlatım sağlayan söz sanatlarına başvurulmuş olması, bizde, gelişmiş, çok eskilere uzanan bir yazı dilinin ürünleri karşısında olduğumuz kanısını pekiştirmektedir.

⁸ Burada Giraud'nun (1961: 125 ve 133-134) verdiği 4+4 hece yapısındaki "*Eki ülügi atıg erti, bir ülügi yadağ erti*" ve 4+3 yapısındaki "*kızıl kanım tüketi kara terim yügürti işig küçig bertim ök*" örneklerini de hatırlamak gerekir.

KISALTMALAR

- (Aksan 1969) Doğan Aksan, "Türkçe araştırmalarında yeni yollar", *TDAY-Belleten* 1969, s. 45-55.
- (Aksan 1971) Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971
- (Aksan 1975) Doğan Aksan, "Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar"; *TDAY-Belleten* 1975-1976, s. 133-141.
- (Aksan 1982) Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil III*, Ankara, 1982
- (Ergin 1970) Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul, 1970.
- (Giraud 1960) R. Giraud, *L'Empire des turcs célestes*, Paris, 1960
- (Giraud 1961) R. Giraud, *L'Inscription de Baın Tsokto*, Paris, 1961
- (Krámský 1956) J. Krámský, "On the Oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish"; *Archiv Orientalni* 24 (1956), s. 225-240
- (Tekin 1957) Talât Tekin, "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine"; *Türk Dili* VI (1957), s. 372-374; s. 423-426
- (Tekin 1988) Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988
- (Weisgerber 1929) Leo Weisgerber, *Muttersprache und Geistesbildung*, Göttingen, 1929
- (Whorf 1956) Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*, New York, 1956